

Анісімова О.Ю.*

ПЕРСПЕКТИВИ УЧАСТІ КРАЇНИ У МИТНОМУ СОЮЗІ РОСІЇ, БІЛОРУСІ ТА КАЗАХСТАНУ

Розглянуто зовнішньоторговельні відносини між Україною та країнами-учасницями Митного союзу. Проаналізовано основні економічні ефекти для національної економіки в разі входження до Митного союзу. Визначено основні економічні проблеми на шляху інтеграції до Митного союзу. Обґрунтовано доцільність розвитку інтеграційних процесів у напрямку Митного союзу.

Ключові слова: міжнародна економічна інтеграція, митний союз, зовнішньоекономічна діяльність, міжнародна торгівля, експорт, імпорт, економічні ефекти.

Trade relations between Ukraine and the countries participating in the Customs Union are discussed. The main economic effects for the national economy in case of joining the Customs Union are analyzed. The main economic problems in the way of integration into the Customs Union are defined. The usefulness of the integration processes in the direction of the Customs Union is proved.

Key words: international economic integration, customs union, foreign trade, international trade, exports, imports, the economic effects.

Рассмотрены внешнеторговые отношения между Украиной и странами – участницами Таможенного союза. Проанализированы основные экономические эффекты для национальной экономики в случае присоединения к Таможенному союзу. Определены основные экономические проблемы на пути интеграции в Таможенный союз. Обоснована целесообразность развития интеграционных процессов в Таможенном союзе.

Ключевые слова: международная экономическая интеграция, таможенный союз, внешнеэкономическая деятельность, международная торговля, экспорт, импорт, экономические эффекты.

Постановка проблеми. Одним із напрямків розвитку методів митно-тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності держави на світовому торговельному просторі є створення митних союзів між державами. Дане інтеграційне об'єднання вирішує не лише проблему безмитної торгівлі між країнами-учасницями, але й надає змогу встановити єдиний митний тариф для вирішення проблеми транскордонного переміщення товарів.

Створення Митного союзу (МС) Білорусі, Казахстану та Росії є одним із найамбіциозніших регіональних інтеграційних проєктів на пострадянському просторі з моменту розпаду СРСР. Його безпосереднє сусідство з територією України і потенційно великий вплив

* кандидат економічних наук, молодший науковий співробітник науково-дослідної частини Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

на її внутрішнє та зовнішнє становище зумовили необхідність всебічного аналізу сучасного стану та геополітичного позиціонування МС.

Аналіз досліджень і публікацій. Питаннями активізації зовнішньоекономічної діяльності загалом займалися такі вчені: О. Гребельник, І. Бураковський, А. Гальчинський, В. Грановський, А. Румянцев, Є. Ніколаєв, але вони не аналізували окремий вплив Митного союзу РБК на економіку України. Дослідження співробітництва України і Митного Союзу проводилось вузьким колом науковців, серед яких Стромило В. О., Волошин О. А., Єрмолаєв А. В., Клименко І. В., Жаліло Я. А., Пелагеша Н. Є., Осадча Н. В. тощо.

Мета статті. Проаналізувати механізм функціонування митного союзу РБК, визначити можливі економічні ефекти від приєднання України до митного союзу та окреслити основні механізми можливої участі України у МС РБК.

Виклад основного матеріалу. Одним із напрямків митно-тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності є створення Митного союзу між країнами-торговельними партнерами. Митний союз сприяє вільній торгівлі між країнами-учасницями та встановленню єдиного митного тарифу. Дані угоди не повинні створювати жодних перешкод для торгівлі з іншими країнами. Тому після створення Митного союзу митні бар'єри повинні залишатися на тому ж рівні, що й до його створення.

У випадку створення Митного союзу виникає необхідність в організації наддержавного інституту (спеціально створеної Комісії), що взяв би на себе функції розробки законів ведення торгівлі як усередині союзу так і з третіми країнами. Під митним союзом розуміють політично-економічне об'єднання, яке створюється з метою координації зовнішньоекономічної політики держав, регламентації обсягів, структури та умов здійснення експорту, імпорту та транзиту товарів чи інших предметів. Митний союз має єдиний митний кордон. На території союзу діють єдині митні закони і правила щодо ввезення усіх видів товарів до будь-якої з країн-учасниць. В ідеалі повинне існувати спільне митне право і єдиний набір митних правил для всіх країн – учасниць. До товарів, які перетинають кордон Митного союзу, можуть застосовувати антидемпінгові та компенсаційні заходи, певні квоти. Здійснюються оплата збору та зазначаються умови його оплати, визначаються правила митного оцінювання та правила визначення походження товарів тощо.

Митний союз повинен включати:

- загальний зовнішній митний тариф, що використовується всіма країнами-учасницями при торгівлі з зовнішніми країнами, що не є членами даного Митного союзу;
- створення єдиного інституту з нагляду за використанням тарифу і прийняттям рішень про його зміни.

Кожна країна-учасниця повинна мати право одержувати свою частку митних надходжень незалежно від того, в яку з країн імпортуються товари і де відбувається одержання податку. Необхідно проводити єдину торгову політику в рамках Митного союзу. Таку торгову політику повинні формувати всі країни-учасниці. Виникає також необхідність створення єдиного інституту, що на основі голосування приймає би рішення з питань ведення загальної торгової політики [1, с. 180].

Для України, яка поступово виходить з економічної кризи, міжнародний товарний ринок – це можливість взаємовигідного співробітництва із економічними та стратегічними партнерами, пошуку нових споживачів продукції, розширення каналів збуту, укладення договорів про міжнародне співробітництво та розвиток. Так, за статистичними даними Росія, Білорусь та Казахстан є значними торговими партнерами України (табл. 1) [2] і тому необхідно проводити з ними обмірковану митну та зовнішньоекономічну політику.

Таблиця 1
Зовнішня торгівля товарами України з країнами учасниками Митного союзу [2]
 млн.дол. США

Країна/роки	2006	2007	2008	2009	2010	2011
<i>Експорт</i>						
Російська Федерація	8650,7	12668,5	15748,5	8494,9	13428,1	19819,6
Казахстан	826,3	1433,5	1832,6	1418,4	1300,4	1857,5
Білорусь	1222,7	1561,5	2105,6	1258,9	1899,2	1922,3
<i>Імпорт</i>						
Російська Федерація	13787	16838,2	19414,2	13235,8	22198	29132,2
Білорусь	1255,2	1445,4	2809,6	1692,8	2567,6	4211,8
Казахстан	965,7	1686,6	3118,9	2033,9	766,2	1675,9

Саме тому в рамках створення Митного союзу Росії, Білорусії та Казахстану (РБК) постає актуальне питання про можливість вступу або впливу його на економіку України.

Важливо пам'ятати, що головним моментом в співробітництві є не поглинання України її партнерами, а активне взаємовигідне прагматичне співробітництво з усіма партнерами. В даному випадку інтеграція повинна розглядатися як можливість захисту національних інтересів у економічній, політичній, соціальній, культурній та інших сферах діяльності держави [2].

Не один рік в Україні тривають дискусії щодо її цивілізаційного та інтеграційного вибору. Цю проблему наша країна, на відміну від інших постсоціалістичних держав, розв'язує по-особливому. Після створення СНД (1991 р.) та набуття в ній асоційованого членства Україна у 1994 р. підписала угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом. Такий полярний рух України – «з поглядом на Захід і з оглядкою на Схід» – триває вже близько 20 років. Наразі ситуація так і не прояснилася. Нині Україна хоче підписати Угоду про асоціацію з ЄС і водночас веде переговори про співпрацю з Митним союзом.

Інтеграційний вибір будь-якої країни має щонайменше три аспекти: правовий, економічний, політичний. Правовий аспект – це збереження суверенітету і державності. Економічний – розвиток країни і добробут народу. Політичний аспект – це забезпечення цивілізаційного майбутнього українського суспільства [3].

Створення Митного союзу (МС) Республіки Білорусь, Республіки Казахстан і Російської Федерації є одним з найамбіційніших регіональних інтеграційних проектів на пострадянському просторі з часів розпаду СРСР. У разі успішності він визначатиме не лише інтеграційний вектор розвитку пострадянського простору ХХІ століття, а і Євразії загалом.

Митний союз є похідною від численних форм співробітництва на пострадянському просторі й одним з перших повноцінних економічних об'єднань на ньому. Можна стверджувати, що це – якісно новий етап розвитку інтеграції на пострадянському просторі. Його формування почалося в січні 1995 р., коли став очевидним провал спроб інтеграції всередині СНД. Низький рівень ефективності «широкої» інтеграції країн СНД в умовах значної успадкованої взаємопов'язаності їхніх економік обумовив активні субрегіональні інтеграційні процеси у пострадянський період [4, с. 3].

Основні документи договірно-правової бази Митного союзу були розроблені й прийняті країнами-членами протягом 2008–2010 рр. Загалом для запуску МС було підписано й прийнято близько 120 міжнародних договорів та міжнародно-правових актів.

Діяльність МС забезпечується низкою створених країнами-учасницями інститутів, юридична природа та функції яких кардинально відрізняються від тих, що існували до МС у тих чи інших формах в інтеграційних об'єднаннях на пострадянському просторі. Такими інститутами МС є Міждержавна Рада ЄврАзЕС, Суд ЄврАзЕС, Комісія МС, Експертна рада МС. Важлива роль у реалізації великих інвестиційних проектів у ЄврАзЕС надається Євразійському банку розвитку, який заснований у 2006 р. Росією та Казахстаном зі статутним капіталом 1,5 млрд дол. Функціонує також «Євразійська ділова рада», що об'єднує представників підприємницьких кіл країн Співтовариства.

Основною відмінністю МС від інших об'єднань на пострадянському просторі є створення Комісії МС, яка де-факто є наднаціональним органом. Вона почала свою роботу з січня 2009 р. Основні завдання зі створення Митного союзу визначаються як: формування єдиного митного тарифу; системи нетарифного регулювання; перенесення митного контролю на зовнішні кордони об'єднання; вироблення механізму зарахування сум митних зборів, мит і податків; формування Єдиного економічного простору РБ, РК і РФ; формування єдиного торговельного режиму з третіми країнами; введення єдиного митного кодексу.

Сформувати єдину митну територію планується в три етапи. Перший етап розпочався 1 січня 2010 р., протягом якого було введено єдине митно-тарифне і нетарифне регулювання. Комісії МС передані функції з визначення параметрів митно-тарифного і нетарифного регулювання [5].

Другий етап формування єдиної митної території МС розпочався 1 липня 2010 р. Він передбачає: введення в дію МК МС; введення в дію прийнятої в розвиток МК єдиної методологічної бази; перенесення контролю на зовнішній кордон РБ; введення механізму зарахування і розподілу ввізних мит; скасування митного оформлення товарів у взаємній торгівлі. Третій етап за планом мав розпочатися 1 липня 2011 р. Він передбачає: перенесення митного контролю на зовнішній кордон РК; запуск СЕП; кордон з третіми країнами стане зовнішнім кордоном усього МС.

9 грудня 2010 р. президенти Білорусі О. Г. Лукашенко, Казахстану Н. А. Назарбаєв та Росії Д. А. Медведєв прийняли Декларацію про формування Єдиного економічного простору, в якій відзначено, що підписання 17 міжнародних договорів означає початок повноцінного функціонування з 1 січня 2012 р. СЕП трьох країн. У Декларації зазначено, що, розвиваючи Митний союз і Єдиний економічний простір, ЄврАзЕС рухається до створення Євразійського економічного союзу [6].

У світовій практиці інтеграційні процеси розвиваються за принципом інтеграційної тісноти. За цим принципом утворювалася більшість торгово-економічних союзів світу. Показником інтеграційної тісноти є частка внутрішньоблокової торгівлі у зовнішньоторговельному обороті. За цим показником серед десяти основних торгово-економічних союзів світу Митний союз перебуває на останньому місці. Частка внутрішньоблокової торгівлі в МС становить усього 11%, що вшестеро менше, ніж в Євросоюзі, у п'ятеро нижче, ніж у «Китай – АСЕАН», та вчетверо менше, ніж у НАФТА.

Показник інтеграційної тісноти в СНД, у середовищі якої формується МС, почав скорочуватися давно. За останні 16 років частка внутрішньоблокової торгівлі в СНД скоротилася майже вдвічі. І це вибір не держав, не влади, а бізнесу.

Річ у тому, що у міжнародному поділі праці СНД давно позиціонується як внутрішньоконкурентне формування. В нього входять переважно виробники сировинних товарів: енергоресурсів, аграрної, металургійної та хімічної сировини і напівфабрикатної продукції. Товарна структура зовнішньої торгівлі СНД має незбалансований характер: в експорті

переважає продукція добувних, а в імпорті – обробних галузей. У структурі експорту країн СНД близько 63% – мінеральне паливо. Для порівняння: у структурі світової торгівлі на продукцію обробних галузей припадає більш як 70%, а на мінеральне паливо – лише 17%. В організаційних формуваннях з таким набором економік країн без внутрішньоблокових конфліктів не обходиться. І навпаки, успішно функціонують ті об'єднання, де економіки країн інтеграційно доповнюють.

За короткий період функціонування МС у ньому виникло вже чимало проблем. Навіть перший досвід роботи Митного союзу показує, що для Білорусі і Казахстану порівняно з Росією ситуація складається несприятливо. Так, за 2012 р. порівняно з 2011-м експорт у рамках МС зріс майже на 9,9%, однак з Росії до Білорусі і Казахстану – на 13,9%, а з Казахстану до Росії та Білорусі експорт, навпаки, скоротився на 9,8%. Україна теж отримала спад експорту в країни МС на 4,6%.

Імпорт у рамках Митного союзу за 2012 р. скоротився на 5%, але здебільшого за рахунок значного скорочення імпорту до Росії з Білорусі і Казахстану – на 36%. Тим часом у Білорусь і Казахстан імпорт з Росії продовжував прискорено зростати: відповідно на 18,2 і 6,9%. В Україну імпорт з МС скоротився на 3,2%.

Функціонування Митного союзу за короткий період вже призвело до різкого зростання тінізації зовнішньої торгівлі. Так, за статистикою Казахстану, оборот зовнішньої торгівлі між Білоруссю і Казахстаном становив 483 млн. дол., а за статистикою Білорусі – 647 млн. дол., тобто різниця дорівнює 164 млн. дол., або 34%. Розбіжності в зовнішній торгівлі товарами між Білоруссю і Казахстаном зафіксовані практично за всіма позиціями. Значними є розбіжності у показниках експорту білоруських товарів, зокрема тракторів – удвічі, легкових автомобілів – у 1,5 рази, нафтопродуктів – у 30 разів.

Істотні відмінності є і в показниках експорту казахстанських товарів у Білорусь, наприклад, за металопрокатом – удвічі. Серйозні розбіжності є навіть у трансферах капіталу та платежах [3].

Участь України в Митному союзі РБК може викликати низку важливих втрат, включаючи:

1. Втрату незалежності в сфері торгової політики, в тому числі права на ведення переговорів щодо угод про вільну торгівлю з іншими країнами, як-то про глибоку і всеосяжну ЗВТ з ЄС. Комісія МС РБК має право проводити нові переговори щодо зовнішньоторговельної політики від імені країн-членів. Таким чином, Україна може змарнувати усі зусилля, спрямовані на переговори з ЄС щодо ЗВТ, і втратити можливість отримати пільговий доступ до найбільшого ринку світу;

2. Сповільнення темпів модернізації, оскільки підвищення тарифів на інвестиційний імпорт з третіх країн, включаючи ЄС, буде перешкоджати відновленню основних фондів та імпорту нових технологій, ноу-хау тощо;

3. Тягар перегляду зобов'язань і компенсацій в рамках СОТ, оскільки в Україні зв'язані імпорتنі тарифи в цілому нижче, ніж в МС РБК. Перегляд цих зобов'язань теоретично можливий, але матиме серйозні фінансові наслідки, бо інші країни-члени СОТ мають право вимагати компенсації або накладати додаткові мита на українські товари або послуги, щоб компенсувати втрати, викликані зміною зобов'язань [7; 8, с. 67].

З іншого боку, передбачається, що Україна отримає певні вигоди, що зумовлені дешевшою енергією, скасуванням митного контролю, а також посиленням позиції на переговорах.

1. Дешевша енергія. Це б мало важливий короткостроковий вплив, але отримання стабільних довгострокових знижок на ціни на енергоносії є дуже сумнівним. Росія планує де-

регулювання внутрішнього ринку, отже внутрішні ціни підуть вгору. Більш того, світові ціни на енергоносії зростають, а запаси корисних копалин є вичерпними. Підвищення енергетичної ефективності та диверсифікація поставок є більш обґрунтованою економічною стратегією, ніж пошук короткострокових знижок;

2. Скасування митного контролю. Цей крок призведе до зниження витрат на торгівлю, але порівнюваного скорочення витрат можна досягнути шляхом спрощення митних процедур в рамках ЗВТ. Більше того, у разі реформи митниці зросла б торгівля з усіма партнерами, не викликаючи жодних ефектів згортання торгівлі, що можливо у випадку приєднання до МС;

3. Посилення позиції на переговорах. Як член митного союзу України зіткнулась би з багатоступеневим переговорним процесом. Було б необхідно спочатку збалансувати свої інтереси з інтересами інших членів МС, а не тільки з інтересами третіх країн, що беруть участь в переговорах щодо зони вільної торгівлі з МС. Виникають сумніви, що в цьому випадку угоди про вільну торгівлю були б вигіднішими для України [9].

Враховуючи ці фактори, Україна тривалий час наполягала на частковій участі у митному союзі у так званому форматі «3+1», який передбачав такі види регіональної економічної інтеграції:

- секторальні та/або локальні угоди про вільну торгівлю (утворення секторальних або галузевих спільних ринків: вугілля та сталі, зерна, м'ясомолочної продукції, цукру тощо);
- створення «вільних експортних зон», що передбачали б безмитний доступ до інвестиційного імпорту, а також полегшення доступу до імпортних компонентів, необхідних для експортного виробництва;
- встановлення прозорих процедур визначення країни походження товару та національної доданої вартості, необхідних для неконфліктного співіснування ЗВТ України з ЄС та МС;
- використання преференційних цін та інших стимулюючих інструментів у взаємній торгівлі;
- налагодження механізмів вирішення торговельних суперечок між Україною та країнами МС у спосіб утворення відповідного міждержавного консультативно-дорадчого органу. Інституціоналізація останнього дозволяє спростити такі стосунки, а колегіальність прийняття рішень сприяє відкритості вирішення суперечок;
- реалізація спільних програм розвитку інфраструктурних галузей і транзитних коридорів;
- уніфікація тарифів і правил транспортних перевезень;
- створення спільного ринку освітніх послуг;
- спільна модернізація системи державних стандартів з орієнтацією на європейські зразки, формування відповідних взаємовизнаних процедур контролю та визначення відповідності;
- розроблення та запровадження механізмів підвищення ефективності співпраці митних і податкових органів обох держав з метою посилення координації та моніторингу за товаропотоками між Україною та країнами МС;
- розроблення й запровадження механізмів захисту та просування інтересів українських компаній на внутрішніх ринках країн МС, зокрема активізація діяльності торговельних представництв у цих країнах щодо сприяння збільшенню офіційних інвестицій, розширення науково-технічної, виробничої кооперації та торговельних відносин, надання можливостей для симетричних дій країн МС на українських теренах;
- активізація інформаційного обміну щодо стану індикаторів соціально-економічного розвитку країн МС і СНД у цілому, товарних та інвестиційних пропозицій на ринках учас-

ників угоди, умов торговельної та підприємницької діяльності на цих ринках, стану й перспектив модифікації регуляторної політики, супроводу інвестиційних і коопераційних проєктів, практики недобросовісної конкуренції та економічних злочинів тощо; а також створення дієвої загальної системи забезпечення безпеки економічних взаємин, захисту прав власності й господарсько-правової дисципліни, безперешкодного розповсюдження інформації, необхідної для взаємовигідних економічних відносин;

- формування секторальних митних союзів для товарних груп, стосовно яких в Україні та МС немає суперечностей щодо встановлення єдиної митної ставки [4].

Секторальний митний союз передбачає поширення режиму дії Митного союзу на певні сектори, в яких українська сторона та члени Митного союзу отримують спільну вигоду від встановлення спільного зовнішнього митного тарифу, ліквідації внутрішнього мита і зменшення транзакційних витрат торгівлі. Зокрема такими секторами можуть бути високотехнологічні сектори, машинобудування, металургія, авіакосмічна галузь тощо. Поширюючи режим Митного союзу, Україна також може забезпечити збереження економічного суверенітету, адже секторальний митний союз не передбачатиме спільної зовнішньоекономічної політики. Водночас така форма зовнішньоторговельної інтеграції є глибшою за Угоду про зону вільної торгівлі [10].

На жаль, Росія категорично заперечила проти такого формату участі України у Митному союзі. В кінці травня 2013 року Україна підписала меморандум про поглиблене співробітництво фактично із статусом спостерігача.

Висновки. Створення Митного союзу змінює зовнішньоекономічний статус країн-засновниць МС відносно решти країн СНД та вимагає перегляду раніше підписаних торговельних угод між ними. Відтак Україна буде поставлена перед необхідністю приєднання до МС або укладання нової Угоди про вільну торгівлю (на нових, імовірно, більш дискримінаційних, ніж чинна Угода) умовах. Більш високі імпорتنі тарифи у Митному союзі, а також те, що за багатьма товарними позиціями ринки України та РФ конкурують, означатиме, що Україна в разі приєднання до Митного союзу зіткнеться з вищою вартістю імпорту з третіх країн, зростанням інфляції та змінами у регіональних торговельних потоках на користь Росії, Білорусі та Казахстану. Враховуючи, що ЄС є великим постачальником інвестиційних товарів і товарів тривалого використання в Україну, дорожчий імпорту з ЄС спричинить уповільнення темпів модернізації та перешкоджатиме довгостроковому економічному розвитку. Водночас приєднання України до Митного союзу може мати негативні наслідки для прямих іноземних інвестицій в Україну з розвинених країн, передусім ЄС. Створення Митного союзу передбачає суттєві зміни інвестиційного клімату країн-членів, що викликає ризики нестабільності для інвесторів.

Список використаних джерел

1. Осадча Н. В. Вплив Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану на зовнішньоекономічну діяльність України / Н.В.Осадча // Економічні інновації. – 2012. – Вип.47. – С. 178-196.
2. Ковтун Е. О., Плюта М. А. Особливості співробітництва України з митним союзом / Е. О. Ковтун, М. А. Плюта. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/11_NPE_2013/Economics/2_133665.doc.htm
3. Гайдуцький П. Україна і митний союз: проблеми інтеграції / П. Гайдуцький. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-i-mitniy-soyuz-problemi-integraciyi-.html>

4. Перспективи взаємовідносин України і Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації / А. В. Єрмолаєв, І. В. Клименко, Я. А. Жаліло, Н. Є. Пелагеша [та ін.]; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2011. – 72 с.
5. Развитие интеграции ЕвразЭС. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusbrand.com/files/2010/11/brandday_2010_glaziev.ppt
6. Евразийское экономическое сообщество. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.evrazes.com/print/news/841>
7. Мовчан В., Джуччі Р. Кількісна оцінка варіантів регіональної інтеграції України: глибока та всеосяжна зона вільної торгівлі з ЄС чи митний союз з Росією, Білоруссю та Казахстаном / В.Мовчан, Р.Джуччі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/ua/publications/consultancy_work/?pid=3107
8. Волошин О. А. Митний союз та політика регіонального лідерства Росії на сучасному етапі / О.А.Волошин // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2012. – Вип.18. – С. 65-70.
9. Гуменюк В. Недоцільність участі України в Митному союзі Білорусі, Казахстану та Росії: експертна аргументація / В. Гуменюк, І. Бураковський, М. Гончар, В. Мовчан, Р.Хоролський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eu.prostir.ua/files/1306237478028/19_05_2011_analytics%20_VG_final_ua%20%282%29.pdf
10. Goldfarb D. The Road to a Canada-US Customs Union: Step-by-Step or in a Single Bound / D. Goldfarb. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cdhowe.org/pdf/commentary_184.pdf